

УДК 930.2:94(477)“1700/1721”

О. М. МАЛЬОНКІНА, Г. В. ФІЛІПОВА*

**ІЗ “ЩОДЕННИКА” ГЕРЦОГА ВЮРТТЕМБЕРЗЬКОГО
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧАСІВ
ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 1700–1721 рр.**

Подається переклад з німецької фрагментів тексту, написаного у вигляді “щоденника” герцогом Максиміліаном Вюртемберзьким і пізніше відредагованого його духівником Іоганом Барділі. У своєму щоденнику автор робить спостереження повсякденного життя українців 1708–1709 рр., тобто під час походу шведського короля Карла XII в Україну у період Північної війни 1700–1720 рр. Із тексту можна дізнатися і про особливості перебігу військових подій до Полтавської битви.

Ключові слова: Максиміліан Вюртемберзький; Карл XII; Український похід; Північна війна 1700–1720 рр.; щоденник; Полтавська битва.

Документ, переклад якого пропонується, було опубліковано як додаток в одному з німецькомовних видань “Опису України” Гійома Левассера де Боплана (Бреслау, 1780 рік, видавець – Іоганн Меллер). У книзі подано відомості про те, що щоденник принца Вюртемберзького надруковано уривками за виданням 1755 року, а сам документ було видано в 1739 році в Тюбінгені. Вочевидь, тематика фрагмента (хронологічно – з початку походу Карла XII на Україну) мала доповнити відому книгу Боплана, написану сотнею років раніше¹.

Автором щоденника був Максиміліан-Емануель фон Вюрттенберг-Вінненталь (1689–1709) – учасник Північної війни з 1703 року, близький друг шведського короля, що прозвав його Маленьким Принцем (швед. Lille Prinsen). Будучи нащадком молодшої гілки роду Вюртемберзьких герцогів, як і багато його родичів, він обрав військову кар’єру – відразу після навчання в Женеві відправився волонтером до однієї з європейських армій. У той час, як його брати служили у саксонського курфюр-

* *Мальонкіна Ольга Миколаївна* – студентка 2 курсу Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Філіпова Ганна Володимирівна – студентка 2 курсу історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ста Августа Сильного та відомого австрійського воєначальника Євгенія Савойського, Максиміліан обрав службу відомому всій Європі королю Швеції Карлу XII, котрий був його кумиром².

Автор пройшов разом з королем багато битв та кампаній, і, напевно, відносно регулярно вів власні записи, як багато хто з його сучасників.

Вищезгадані щоденники свого часу були включені до кількох редакцій праці капелана Іоганна Барділі, що супроводжував автора в його подорожах і робив свої примітки паралельно. Він у свою чергу залишив по собі кілька книг, присвячених Північній війні, зокрема, видав власні записи, назвавши їх мемуарами Максиміліана³. Ця книга, витримавши кілька перевидань, у тому числі не тільки німецькою, а і французькою мовою, отримала певну популярність у Європі.

Записи, подані в додатках до Боплана, однак, доведено до 1714 року, тобто до фіналу перебування шведів на території Османської імперії, в той час, як автор щоденника помер ще в 1709, відразу після Полтавської битви (цією подією, а також інформацією про те, де було поховано принца, закінчується і праця Барділі).

Записи “щоденника” (вважаємо за потрібне взяти це слово в лапки через відносність атрибуції певних фрагментів тексту саме як щоденникових записів) є нерівномірними та не завжди послідовними. Чергування теперішнього та минулого часів наводить на думку, що багато фраз було дописано попередньою датою, через певні проміжки часу, або ж уже через кілька років через редагування Барділі. В характері спостережень, зроблених автором (або ж авторами), можна виділити два типи. Перший – це красномовні записки щодо України, її населення, звичаїв, природи, господарства тощо. Другий – стислий бойовий щоденник, що відзначає передислокації каролінської армії, її марші та сутички з місцевим населенням і росіянами.

Стосовно питання, чиї записи могли бути включені в текст як продовження і доповнення, можна розглянути кілька версій. Згадка видавцем шведського офіцера наводить на думки про когось зі співслуживців автора, що подолав шлях від Білорусі до Бендер. Ним цілком міг виявитися підполковник Сконського драгунського полку, котрим командував принц, Карл Врангель. З іншого боку, цілком можливо, що записи могли бути анонімними – історія донесла до нашого часу певну кількість такого роду пам’яток, що мають стосунок до походів Карла XII.

“Щоденник” принца Вюртембергського є доволі цінним як джерело з історії України початку XVIII століття, адже в ньому подано інформацію, що не тільки підтверджує вже відому нам картину того, що відбувалося в Україні в 1708–1709 роках, а й додає до неї нових штрихів. У цьому сенсі навіть деякі фактологічні помилки можуть бути цілком красномовними. Україна, бачена очима іноземця, постає на сто-

рінках твору водночас у традиційному ключі, характерному для описів, поданих іншими авторами цієї доби, і незвично. Певну цікавість становить точка зору воєнної людини, що відзначала побутові деталі з німецькою скрупульозністю та цікавістю краєзнавця.

З огляду на те, що пропоноване джерело не перекладалося українською мовою повністю, а лише цитувалося деякими вченими в їх працях (Т. Мацьків)⁴, деякі фрагменти публікуються українською мовою вперше.

¹ Beschreibung der Ukraine, der Krim, und deren Einwohner, übers. und herausg. von J.W. Moeller. – Breslau, 1780.

² S. Schott. Max Emanuel prins af Würtemberg och hans vän Karl XII konung i Sverige. – Stockholm, 1848.

³ J. Bardili. Des Weyland Durchl. Printzens Maximilian Emanuels Hertzogs in Würtemberg [et]c. Obristen über ein Schwedisch Dragoner-Regiment Reisen und Campagnen durch Teutschland in Polen, Lithauen, roth und weiß Reußland, Volhynien, Severien und Ukrainie. – Stuttgart, 1730.

⁴ Т. Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах (1687–1709). Видання друге, доповнене. – Київ – Полтава, 1995.

Витяг

**з щоденника принца Максиміліана Емануеля Вюрттемберзького,
написаного під час його подорожей і військових походів, які спочатку
вийшли у Тюбінгені у 1739 році, а згодом були знову видані
у Франкфурті і Лейпцизі у 1755 році у форматі 8vo,
де і знаходяться зараз**

Україна називається так здебільшого через свій кордон та землю, тому що кордон пролягає між Польщею та татарами. Згідно з загальними підрахунками вона простягається на 70 миль уздовж та 25 впоперек. Одна її частина лежить по цю, а друга – по іншу сторону Дніпра. Жителів, як правило, називають козаками. Вони прагнуть бути вільним народом і, не будучи підкореними ні Польщею, ні Московією, ведуть боротьбу за власну свободу на тій підставі, що їх гетьман Мазепа* (*тут і далі – примітки автора*) перекинувся на шведський бік, тому що його землі з боку Москви були обкладені різноманітними тяготами та заселені кватирантами проти всіх прав та свобод. Так як вони не

* Мазепа був з народження польським дворянином та жив у Мазеппе (з чого і вивів своє ім'я) недалеко від Білої Церкви. У молоді роки він перебував при польському дворі камер-пажем. Пізніше він брав участь у одному повстанні, організованому запорізькими козаками проти поляків. Там він переслідував та спіймав польських полководців, і, щоб мати змогу врятувати їх, направив в Батурин до козацьких офіцерів. Йому довелося поводити себе з ними ввічливо, щоб отримати різні повноваження при дворі, і в результаті він став таємним ад'ютантом гетьмана, а потім – генерал-лейтенантом козаків. Після того як вищезгаданий гетьман при царі впав в немилість і був відправлений до Сибіру, козаки обрали його одногосно своїм гетьманом. 5 листопада 1708 року він відправив посла до Карла XII в Горки і віддав себе разом з 1500

мають можливості захиститися від своїх могутніх сусідів, то приймають або польський, або московський протекторат, і перед цим вже довгий час перебували під захистом царя, і в знак покори підносили щорічно різні подарунки. До цього вони надавали гарні послуги полякам, запобігаючи набігам татар та турків. Є різні види козаків. Одні живуть в містах та селах і годуються за допомогою землеробства. Інші живуть тільки в шатрах на Дніпрі – за рахунок полювання та рибної ловлі. Ще одні живуть на островах і прогодовуються піратством, яким займаються на Чорному морі. Серед них є вид, що називається запорожці. Вони мають дружин, проте являються збірним народом, що складається з різних національностей, і частина цих людей, скоївши злочини, мала виселитися з країни. Вони також перебувають під керівництвом свого полковника, якого називають отаманом та обирають проміж себе, але не через голосування, а завдяки викрикуванню або своїм шапкам, які вони накидають на кандидата або ж підкидають догори. Інші козаки обирають собі отамана в церкві, власне після смерті або відходу від обов'язків попереднього. У нього є свої полковники, кожен з яких командує кількома тисячами. Таким чином, під началом полководця на поле бою може вийти 100 тисяч чоловік. Куди він приходить чи де мешкає – приносять йому нашите на жердину знамено і встановлюють перед домом. Якщо з часом його піднімають та несуть геть, то вони всі сідають верхи та слідують за ним, тому що де є знамено, там має бути і отаман. Запорізькі козаки слугують за золото тим, хто пропонує найбільшу ціну, хіба що король найняв їх за совість.

Україна надзвичайно родюча, і вона надає своїм мешканцям таку кількість зерна, що вони навіть не є в змозі його зберігати, і тому більшу частину витрачають на самогон, який вони не тільки дуже люблять, але й мають звичку запасати у великих кількостях. Злаки наліті, високі й такі густі, що вони не вивозять їх, а складають в полі в великий стіг, і цим годують своїх коней. Такий достаток приходить від того, що земля від природи багата та не дуже густо заселена, у той час як жителі цієї землі споконвіку проживали не в будинках, а кормилися під час розбійних набігів (звідси походить і слово “козак”, що означає мандрівника), і лише поступово вони почали будувати собі помешкання та жити осіло. На таких кормах вони зазвичай вигодовують дуже добрих коней, яких вони до шести чи семи років влітку та взимку залишають у полях, а пізніше поступово починають привчати до вуздечки та сідла.

Вівці та бики тут звичайно гарні та відгодовані, і через свою чисельність дешеві, так як раніше можна було купити великого бика вагою в кілька центнерів за п'ять талерів, а вівцю – за вісім крейцерів. Найтовстіше, що є у цих овець чи баранів – хвіст, що буває з долоню завширшки.

козаками в його розпорядження. Його приїзд був таємним. Перед собою він мав срібну палицю, а позаду себе – знамено. Від збирався доставити королю цілий військовий корпус, у кінці якого він зі всіма своїми перейшов Десну. Там він відкрив свої задуми полковникам, і більшість стала його відмовляти, таким чином, він нібито мав задовольнитися тим, що вони знову перейшли ріку та перевели його. Скоро після переходу росіяни атакували та захопили Батурин, ** столицю та резиденцію гетьмана, та зрівняли його з землею.

** Очевидно, для того, щоб вони вшанували його, король Баторій указав козакам на це місце проживання, заснував з них одну незмінну *Miliss* (?), дозволив обирати очільника та віддав Трахтемирів їм як столицю.

Вино виробляють не в самій країні. Жителі отримують його або від татар, або від угорців, хоча його рідко можна у них знайти. Їх звичайні напої – пиво, медовуха та самогон.

Їх будинки невисокі та зроблені з дерева, так само, як їх укріплення. Їх міста всюди оснащені тільки палісадами та ровами. Коли король через Короп їхав на Атюшу, одне село, жителі винесли йому назустріч в знак дружби хліб та трохи солі.

Марш в цих землях був нелегким, так як ми весь день просувалися вперед, не зустрічаючи ні одного села чи населеного пункту, щоб відпочити. Король пройшов 26 листопада зі штаб-квартирою з Городища до Голінки добрих чотири милі, 27 числа з Голінки до Дмитрівки також чотири милі, і 28 числа з Дмитрівки до Ромнів, одного містечка, п'ять миль.

Московіти хитрістю захопили у грудні розташовану на протилежному березі Дніпра славнозвісну фортецю Біла Церква, в результаті чого Мазепа зазнав збитків, які він оцінив в два мільйони, тому що він перевіз туди своє велике багатство задля безпеки.

Лейтенант-полковник Функ перебив у Теренах тисячу ворожих козаків, спалив містечко, і вчинив так само з Дригаловим.

З Ромен король виступив з армією та пішов на місто Гадяч, щоб звільнити полковника Дальдорфа, що заліг там з полками на зимових квартирах, і якого взяли в облогу московіти. Ворог, сповіщений про наближення короля, отримав час, щоб підпалити передмістя та відтягнути війська. Так як під час цього переходу 31 грудня звалився відомий у всій Європі великий мороз, і значна кількість підвід та людей збилися перед містом об одних воротах так, що більшість була змушена залишатися 3–4 дні під відкритим небом, то багато тисяч або замерзло, або стало нездатними до служби, тому що не було майже нікого, хто б не пошкодив носа, рук, вух, пальців на ногах, або ж інших частин тіла. Мерців, що замерзли перед воротами, було перевезено на санках до міста. Вартових знайшли, коли вони, теж мертві, сиділи верхи. У Гадячі не було дому, що не виглядав немов би лазарет, тому що і на лавках, і під лавками лежали всі хворі, так, що ледве можна було переставляти ноги в приміщеннях. Одні хворі марили, інші засинали сидячи і більше не прокидалися. Багато хто сильно нашкодив собі тим, що надто поспішав перебратися з холоду в теплі приміщення, і навпаки – ті, хто перед цим добряче розтер собі кінцівки снігом, увійшли неушкоджені.

Так же було знайдено діжки з вином та трохи – з пивом, вони попримерзали до землі. Коли добурили до середини, полилося назовні прекрасне вино та пивний екстракт.

Не звертаючи уваги на довготривалий мороз, король поїхав з кількома полками до Зенькова, а звідти – до Веприка, який утримували росіяни, і після цього комендант, не дивлячись на те, що він вдало витримав атаку, здався в полон, а місто було підпалене. Звідти король знову повернувся до Зенькова.

Звідси відправився принц з королем до Опішні, і звідти – глибше до Московії, де закріпилися його люди, особливо в Красному Куті, спалив там 30 міст та сіл, а потім знову повернувся.

У Хурі король дав принцові повноваження на командування Сконським драгунським полком зі званням полковника. Він перебував у Dekaulunka (Диканька?) у п'яти милях від Зенькова, штаб-квартири короля. Одне яйце в той час коштувало 6 крейцерів, бочонок меду приблизно в 15 мір – 30 дукатів, і

так само один великий бочонок масла – 10 дукатів. Зрештою дефіцит на продукти харчування так зріс, що доводилося задовольнятися бичачим м'ясом, бараниною, а замість масла – салом, що виварювалося з кісток.

З німецького драгунського полку, яким командував полковник Альбендель, і який знаходився в Рашівці, пробилися тільки 300 драгунів зі своїм майором та відступили до Лютеньки, інших же частково перебили, частково полонили.

Армійський обоз пробився сюди з Гадяча 9 березня, і так само пішов до Лютеньки, а звідти через Бірки – на Опішню, і нарешті 13 числа на Будиші, де у короля певний час була штаб-квартира. Сюди перейшло й 8 тисяч запорізьких козаків.

Цар тим часом перебував на відстані 18 миль від табору, у Воронежі, де він наказав будувати судна.

29 числа король переніс свою штаб-квартиру в Сушки і взяв в облогу місто Полтаву, наскільки це було можливо, тому що він не міг відрізати його від зовнішнього сполучення по Ворсклі. Під час великої спеки в ті дні скоро навіть при незначних пораненнях почав проявлятися лом в кістках, так що небагато поранених змогли вилікуватися.

У цих умовах козаки скоро визвалися взяти місто приступом, але їм не було дозволено здобути трофеї та славу.

25 червня більша частина війська московитів, яку вів сам цар, наблизилася до ріки Ворскли. Щоб шведський бік не міг їй завадити, вона розмістилася на відстані лише півтора миль від шведського табору, розгорнувши ретраншемент та звівши кілька редутів.

27 числа короля, що на одному пагорбі спостерігав за рукопашним боєм його полків з ворожими, було поранено мушкетною кулею в ліву стопу. Куля пройшла крізь пальці всередину і через п'ятку вийшла назовні. Лікування рани через сильну літню спеку, ускладнень та нестачі медикаментів було важким і небезпечним з причини лому в кістках, що почався до всього, але все ж таки був скоро зупинений.

Зрештою супротивник зі всім своїм військом переправився через річку та наблизився до шведського табору, внаслідок чого останній, маючи з одного боку Ворсклу, з іншого – ріку Псел, перед собою – Полтаву, а позаду – цілу армію ворога, і вниз за течією обох рік на відстані 12 миль – Дніпро, став настільки закритим, що не можна було очікувати нічого іншого, окрім загибелі від голоду або меча.

На початку липня прибув волоський полковник, задовго до цього відправлений королем до Бендер задля проведення переговорів з тамтешнім візиром стосовно волоських новобранців, з наказами від султана та татарського хана під турецьким протекторатом для шведської армії.

7 числа вночі король наказав своєму війську вийти перед ворожим ретраншементом та стати бойовим порядком. 8 числа відбувся наступ 18 батальйонів піхоти та кількох полків кавалерії. Їм скоро вдалося оволодіти двома редутами та пробити в центрі кавалерію, що стояла за ретраншементом. Після того, як генерал Руус упустив можливість зі своїми шістьма батальйонами приєднатися до решти піхоти, його було відрізано від неї та так щільно оточено супротивником, що він мусив зі всіма своїми здатися у полон. Слідом

цар відправив піхоту на допомогу кавалерії, що перебувала в небезпечному положенні, і наказав їй вийти з ретраншементу, а тому шведи були змушені відступити від кавалерії супротивника.

Після того, як вона знову стала в порядок, король, що наказав принести себе на ношах, настояв на тому, щоб з іншими своїми 12 батальйонами здійснити напад на інфантерію, не дивлячись на те, що вона під ретраншементом знаходилася під прикриттям гармат і мала значну перевагу в силі. Наступ все ж таки відбувся, але не надто успішно, так що від першої ж канонади вони всі полягли, ніби мошкара. Окрім того, російська кавалерія зайшла шведській піхоті в тил. Реншельд хоч і намагався зі своїми їх зупинити, але був оточений ворожою армією та взятий у полон. Після цього почався повний безлад. Двічі було загнано коней, що тягли ноші короля, і зрештою носилки були розтрощено пострілом, так що ті небагато гвардійців, яких він тримав при собі, насилу спромоглися завадити тому, щоб король не потрапив у руки ворога. Зрештою вони отримали достатньо простору, щоб пересадити його на коня, якого скоро теж застрелили, а король був змушений лежати долі, поки його знову не посадили на іншого, доставленого одним з полковників, що зліз з сідла і також невдовзі був застрелений. Після цього його щасливо супроводили до шведського табору, і звідти він ввечері відбув в кареті пруського барона фон Зільтмана в Санжари.

Принц Вюртемберзький потрапив в полон разом з сотнею людей, що залишилися від двох кавалерійських полків. Після цього він пролежав п'ять тижнів хворим у Лубнах, місті, розташованому в 15 милях від Полтави. Пізніше він поїхав через Київ до Острогу, де його гарячка знову посилилася, і помер від неї 25 вересня в Дубно у віці 20 років. Його мертве тіло спочатку перевезли до Кракова, а потім – у Пітцен у Сілезії, де він 17 квітня 1710 року був похований.

Подается перевод с немецкого языка фрагментов текста, написанного в виде дневника герцогом Максимилианом Вюрттембергским и позже отредактированного его духовником Иоганном Бардили. В своем дневнике автор делает наблюдения повседневной жизни украинцев в 1708–1709 гг., то есть во время похода шведского короля Карла XII в Украину в период Северной войны 1700–1720 гг. Из текста можно узнать и об особенностях протекания военных действий до Полтавской битвы.

Ключевые слова: Максимилиан Вюрттембергский; Карл XII; Украинский поход; Северная война 1700–1720 гг.; дневник; Полтавская битва.

There is given the translation from German of fragments of text, written in the form of a diary of Duke Maximilian Vyurttembergsky, and later edited by his confessor Johann Bardili. In his diary, the author makes an observation of everyday life of Ukrainians in 1708-1709, during the campaign of the Swedish king Karl XII in Ukraine under the Great Northern War of 1700-1720. Using the text you can learn about the features of the military actions before the Battle of Poltava.

Key words: Maximilian Vyurttembergsky; Karl XII; Ukrainian campaign; Great Northern War 1700–1720; the diary; the Battle of Poltava.